

LENGYEL NÓRA

Az udvariasság és illem nőtörténeti vonatkozásai Therese Corzan naplójában

Women's history of politeness and decency in the diary of Therese Corzan

In this paper, we will explore passages from Therese Corzan's diary that focus on the culture of manners of the time as represented in the diary. The texts under study can be linked to issues of politeness and propriety, which represent belonging to a community or distancing oneself from it. In this article, an attempt is made to gain a better understanding of the nature of the role of the social hostess from a social-historical perspective. She, in social interaction, is present according to the situation of the individual, mainly according to family, age, gender or occupational patterns. It is not yet possible to draw general conclusions about the social etiquette of the governess, as different rules prevailed at international level: in Germany (as opposed to France, for example) the governess could take part in social life and be involved in conversation. Yet it seems to be becoming clear that the identity of a multilingual governess from a noble family brought up in Vienna in the mid-18th century was shaped not only by geographical and origin factors, but also by social gender and occupational considerations.

Bevezetés

„A magyar nők összefoglaló történelme még megíratlan” – olvashatjuk Dr. Bobula Ida 1933-as munkájában¹ –, sajnos állítása napjainkban is helytálló. Nem célozom e tanulmányommal az említett hiátust betölteni, csupán arra mutatok rá, hogy a 18. századi mentalitás- és viselkedéstörténet szintén kevésbé kutatott terület ebből a szempontból.

A nőtörténeti kutatások elsődleges forrását a női levelezések, naplók, visszaemlékezések jelentik, mivel a nők életéről ezekből kapunk képet, tehát prior forrásnak tekinthetők az úgynevezett egodokumentumok a neveltetés és nevelés, olvasási és művelődési szokások, öltözködés, étkezés, háborús tapasztalatok és a nőkön elkövetett (például háborús nemi) erőszak témák feldolgozása során.² Emiatt a tanulmányban elemzett 18. századi Corzan-napló³ forrásértékét nem szükséges hangsúlyoznom. Az értelmezési keretet az interdiszciplinaritás biztosítja, mivel az egodokumentumokat, ahogy önmagában más típusú forrásokat sem tekinthetjük az úgynevezett történelmi igazságnak.

Udvariasság- és illemtörténet

A 19. század előtti illem- és udvariasságtörténeti munkák alapján elmondható, hogy egy sajátos magyar tendenciát

követve, a társadalomtörténeti kötődésű kutatások kevésbé hangsúlyosak, főleg a 18. századot tekintve. Nem beszélve arról, hogyha olyan kuriózumnak számító téma esik vizsgálat alá, mint egyes nemek viselkedéstörténete, illemtana, elvárt kommunikációs stratégiái. A témában jelenleg a nyelvtörténeti, vagy történeti szociopragmatikai kutatások megállapításaira érdemes támaszkodni. Emellett az is meghatározza a téma interdiszciplináris megközelítését, hogy kevés társadalom-, művelődés- vagy viselkedéstörténeti alapmű szolgál fogódzóul. Ennek megfelelően, igyekszem egyfajta történeti szociopragmatikai vázlatot adni az elemzett példák elé mint elméleti áttekintés, amely segítheti a kiragadott szöveghelyek megértését és kontextualizálását.

Az udvariasságkutatás önmagában egy nemrégiben létrejött aldiszciplínának tekinthető, ugyanakkor az illemtan, a társas közösségekben való viselkedést és etikettet az olyan tudományok, mint a filozófia és a szociológia már régebb óta tanulmányozzák. Az elvárt társalgási és (nyelvi) viselkedési formákkal szemben, már jóval a 16. század előtt is megfogalmaztak elvárásokat, de az úgynevezett etikettirodalom csak ekkor jött létre. A műfaj igyekezett kiszolgálni a megfelelő viselkedés, a jó modor és az udvari életben való nyelvi navigáció iránt érdeklődőket.⁴

Rotterdami Erasmus *De civilitate morum puerilium* című (1530-ban kiadott) művében – amely az úri gyermekeknek szánt illemtankönyv műfaját teremtette meg – gyakorlati példákon keresztül mutatja be azt a tudást, amivel az adott korban egy „civilizált” fiatalnak rendelkeznie kellett e téren.

1 Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társalmában. Bp. 1933. 5.

2 Kéri Katalin: Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. Pécs 2018. 158.

3 Napló Károlyi grófné utazásairól (1757–1759). Ford. Arany Krisztina. In: A 18. századi arisztokrácia mindennapjai. Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759). Szerk. Arany Krisztina et al. Bp. 2021. A naplót az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Quart. Ital. 55. jelzet alatt őrzik.

4 A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben. (1798–1935.) Szöveggyűjtemény. Szerk. Fábri Anna. Bp. 2001., Nemesi Attila László: Az udvariasság elméleti. In: *Uő: Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány.* Bp. 2011. 68.

A könyv nem csupán a középkor és az újkor közötti időszak felfogását foglalja össze, hanem azt is megmutatja, hogyan váltja fel a lovagi-feudális udvariasságot a civilizált és illedelmes viselkedés. Ebben az új kontextusban már nem a fejedelmi udvar kívánságai irányítják, hanem inkább mások érzéseinek figyelembevételére és a szégyen elkerülésének vágya – írja Norbert Elias német szociológus.⁵ A *civilizáció folyamata* című monográfiájában rendkívül gazdag forrásanyag alapján, Elias átfogó vizsgálatot végez az európai világszemlélet és magaviselet civilizálódásáról a középkori udvari illemtudományoktól kezdve egészen a 18. századi szépirodalomban rögzült viselkedésműveletig. A kutatás fókuszában a mindennapi viselkedésművelet, mint például köpés, tüszentés, étkezési szokások vagy hálószojai jó modor elemzése áll, és a civilizáció- és társadalomelmélet segítségével feltárja, hogyan alakulnak át a társadalmi magatartáskódok. Elias érvelése szerint a társadalom átalakulásával és a társas viszonyok új berendezkedésével lassan bekövetkezik a változás, amihez kapcsolódik az önkontroll növekedése, és ennek következtében változik meg a viselkedés megítélése is.⁶

Nemesi Attila bemutatja az illetan által létrehozott szabályokat és tanácsokat, olyan példákkal, amelyek a társalgás szabályaira és a követendő udvariassági formulákra összpontosítanak. Ezek a szabályok és tanácsok rávilágítanak arra is, hogy az udvariasság gyakorlati értelme a társas normák tiszteletben tartásában, a mások igényeire való odafigyelésben, valamint a belátó és mértéktartó magatartásban rejlik, melyek egyéni személyiségünket tükrözik.⁷

Az udvariasság kutatása egy többdimenziós vizsgálatra sarkall. Ilyen egyértelműen meghatározó dimenziót jelent a történetiség: a 2010-es évek óta Sárosi Zsófia kutatásait kell kiemelni.⁸ Mindemellett az udvariasság történeti voltának és létezésének vizsgálatával Kádár és Haugh holisztikus megközelítésű elméletében is találkozhatunk. A szerzők azt hangsúlyozzák, hogy az udvariasság kulturális és társadalmi kontextusba ágyazva értelmezhető, tehát nyelvi mellett a szociokulturális szempontokat is figyelembe kell venni.⁹

Az udvariasság történetiségének kérdését tekintve Ehlich kiemeli az udvariasság konceptuális jellegét, rámutatva arra, hogy az udvariasság nem magától értetődő jelenség, hanem egy a történeti folyamat során alakuló koncepciók összessége. Az udvariasságkonceptiók pedig részét képezik az udvariasságnak, annak történetének, alakulásának, fejlődésének

és történeti megvalósulásának. Ehlich alapvetőnek tekinti a konceptualizációk kapcsán a laikus és tudományos udvariasságfogalmak elkülönítését.¹⁰

A történeti udvariasságkutatás alapjait önálló diszciplínaként részben Kádár és Culpeper tanulmánya teremtette meg, mely az alábbi irányvonalakat tűzte ki célul: az udvariasság és az udvariatlanság leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; az udvariasságban és az udvariatlanságban bekövetkező változások leírása és az okok feltárása; a meglévő elméletek és keretek módosítása és újak létrehozása a történeti udvariasságkutatás számára.¹¹ Az udvariasság és az udvariatlanság komparatív leírása a történeti kontextusban rendkívül összetett kutatómunkát igényel. A nyelvtörténeti kutatások pragmatikai megközelítésű eljárásaként szorosan kapcsolódik a történeti pragmatika és a történeti udvariasságkutatás területéhez. Ennek része a vizsgált időszak ideológiáinak, társadalmi berendezkedésének, közösségi normáinak, műfajainak, interakcionális gyakorlatainak, nyelvi struktúráinak és forrásainak átfogó megismerése. Fontos figyelemmel kísérni a szinkrón és diakrón udvariasságfogalmak kölcsönhatását, mivel az egyes történeti közösségek udvariassági gyakorlatai gyakran összetettebbek, mint amit egy esetleges, csak a szinkróniára összpontosító udvariasságelmélet kifejez. Ezért szükséges lehet a meglévő elméleti keretek módosítása, miközben a diakrón perspektívájú vizsgálatok hozzájárulnak a szinkróniára vonatkozó tudásunk bővítéséhez.¹² A történeti udvariasságkutatás elméleti keretként a szinkrón udvariasságkutatás alapvetéseire számos szempontból támaszkodik. Vizsgálja mind az udvariasság produktív, mind pedig evaluatív vonatkozásait, és meghatározza az udvariasságot, mint társadalmi gyakorlatot, illetve reflexív módon közelíti a különböző udvariasságértelmezésekhez.¹³

Az udvariasságkutatás történeti perspektívája a változó normákkal és megnyilvánulásokkal foglalkozik a történetiségben. Vizsgálja az udvariasságértelmezéseket, a hozzájuk kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat és a konkrét interakciókat egyaránt. A diakrón perspektívából eredően szembeállít az összehasonlíthatóságot, a reprezentációt, a változást és a folytonosságot problémáival. Az udvariasságra komplex szociopragmatikai viselkedésműveletként tekint és kísérletet tesz megértésére multimodális szövegekben és műfajokban is. Ez a viszonylag fiatal kutatási terület a kultúráközi vizsgálatok révén csökkentheti az angolszász dominanciát és etnográfiai pozícionáltságot az udvariasságkutatásban. Ezen keresztül követni tudja az udvariasság történeti alakulásának folyamatát, és rekonstruálhatja az udvariasságkonceptiókat a történetiségben.¹⁴

5 Norbert Elias: *A civilizáció folyamata I-II*. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálatok. Bp. 1987. 239–351.

6 Uo.

7 Nemesi A.: *Az udvariasság* i. m. 70.

8 Sárosi Zsófia: *A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés*. In: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Szerk. Fazekas Emese et al. Budapest-Kolozsvár 2014. 126–139.; *Uő*: *Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben*. Magyar Nyelv 111. (2015) 129–146.; *Uő*: *Nyelvtörténet és udvariasságkutatás*. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szerk.: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs: Szeged 2015. 157–171.; *Uő*: *Az udvariasság értelmezései*. In: *Udvariasság. Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Szerk. Balázs Géza – Pölcz Ádám. Bp. 49–60.

9 Kádár Dániel Z. – Michael Haugh: *Understanding Politeness*. Cambridge 2013. Különösen 13–56.

10 Konrad Ehlich: *On the historicity of politeness*. In: *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*. Ed. Richard Watts – Sachiko Ide – Konrad Ehlich. Berlin–New York 1992. 71–108.

11 Dániel Z. Kádár – Jonathan Culpeper: *Historical (Im)politeness. An Introduction*. In: *Historical (Im)politeness*. Ed. Uő. Bern 2010. 9–37.

12 Kádár, D. Z. – Culpeper, J.: *Historical* i. m. 13.

13 Kádár, D. Z. – Haugh, M.: *Understanding Politeness* i. m. 9.

14 Kádár, D. Z. – Haugh, M.: *Understanding Politeness* i. m. 28.

A Corzan-naplótöredék elemzése

Therese Corzan spanyol nemesi családból származott, feltehetően valamikor 1714 előtt született.¹⁵ Családjá a spanyol örökösödési háború után, 1714-ben Bécsbe menekült.¹⁶ Corzan hosszú időt szolgált a Károlyi családnál:¹⁷ az elemzett forrás Károlyi Antal és Harruckern Josefa házasságához, valamint a grófné utazásaihoz kötődik. A megörökített utazás során főként a Magyar Királyság területére kalauzol minket a naplótöredék, amely eredetileg olasz nyelven íródott – emiatt, tudniillik, hogy az általam elemzett magyar nyelvű szöveg fordításon alapul, a naplótöredék nyelvi elemzésére formai szempontból nem, csupán tartalmi fókuszú megközelítésére vállalkozom.

Nehéz – ha nem lehetetlen – lenne azt kutatni, milyen illemirodalommal találkozhatott az egodokumentum szerzője, Therese Corzan. Történeti-szociológiai forrásként viszont segítségül hívhatók a korszak meghatározó illemszövegei, amikor az önazonosságot, az alkalmazotti státuszt, valamint a férfiak és nők közötti kapcsolatot vizsgálom. A szoros szövegelemzés során a nyelvhasználat vizsgálata elsődleges feladatunk: az olasz nyelvű napló, egy spanyol származású szerzőtől, a németül zajló bécsi mindennapok kontextusában. Talán az olasz nyelv tényleg „egyfajta titkos és vágyott belső világot jelenthetett számára, részben pedig egy olyan kommunikációs eszközt, amelyet viszonylag kevesen értettek a környezetben”¹⁸. A korabeli illendőséget kutatva, Bobula Idától megtudjuk, hogy mik voltak a jó modor jellemzői Bécsben, 1755 körül: „nagyon udvariasnak kellett lenni, ügyesen hajlongni, németül lehetőleg nem beszélni. A hölgyekkel olaszul, vagy franciául illett társalogni és nekik barokk bókákat mondani, személyüket, lehetőleg versidézettel, klasszikus hősnőkhöz és istennőkhöz hasonlítva.”¹⁹ Az olasz nyelvhasználat így az illendőség egyik megtestesülése is lehetett, hiszen feljegyzéseit a szerző úrnőjének, Harruckern Josefa Károlyi Antallal kötött házasságáról, az esküvőhöz és a pár életéhez köthető utazásokról, az őt ekkor körülvevő mindennapokról írta.

A konkrét példák előtt meg kell vizsgálnom az illemirodalom tematizáltságának kérdését. Ha nőnevelésről beszélünk, általában a keresztény nők nevelésével kezd a szakirodalom, legyen szó Kéri Katalin, Pukánszky Béla műveiről,²⁰ megkezdhetetlen tehát utalnom Pázmány Péter (1570–1637) a *Mint kell keresztényen leányt nevelni?* című prédikációjára,²¹ aminek a leánynevelés a központi témája. Normateremtő munkájában a következőkre tér ki: „a leányok nevelésében nagy gondviselenség vagyon, mert csinosgatás, ruhacifrázás, gangosan

lépés, azaz kevélységre való tanítás minden nevelések”²² Hangsúlyozta, hogy az ország sorsa a leánynevelésen múlik, nemcsak a nők-férfiak számaránya miatt, hanem mert a férfiakat ők részesíthetik a megfelelő erkölcsös nevelésben.²³ A lányok erkölcsi és szellemi nevelését egyaránt szorgalmazta, prédikációjában Diotimát és Aspiasiát példaként hozta, akik tudására Szókratész is alapozott. A tanulást fontosnak tekintette, mivel hasznos elfoglaltságot kínál, szemben a táncsal vagy csevegéssel. Az öltözködésben a szemérmességet emelte ki, valamint a szépségápolásban a higiénit tartotta elsődlegesnek, a sminket és a hivalkodást elítélte.²⁴ Kornis Gyula 1927-ben a magyar nemzeti nőnevelést a középkor kolostori és lovagi nevelésétől 1848-ig tekinti át. Említést tesz számos külföldi gondolkodóról, például Szent Ágoston, Erasmus, Nettesheimi Agrippa, Vives, Ratke, Comenius, Madame de Maintenon, Fénelon, Rousseau, Condorcet, Herder, Humboldt nőneveléssel kapcsolatos munkáiról.²⁵

Ami a nemzetközi illemirodalmat illeti, a 17. század végétől a nemesi származású fiúk és lányok részére egyaránt születtek Pázmány prédikációirodalmára rimelő munkák, amelyek erkölcsi útmutatást adtak, és az elvárt viselkedésre tanították a növendékeket, például Francois de Grenaille, William Darell (Faludi Ferenc fordításában magyarul is elérhető) vagy Talander munkái.²⁶

Fábr Anna *A művelt és udvarias ember* című szerkesztett munkájában szereplő, a viselkedés- és illemtörténettel foglalkozó szövegek meghatározóvá váltak a témát érintő magyar kutatásokban. Kötete kiindulópont, mivel tartalmaz egy válogatott bibliográfiát a magyarországi közkönyvtárakban elérhető 1798 és 1945 között megjelent illemszövegekről. Azonban a 18. századot kutatók csupán két 18. századi szöveget találnak a listában. Fábr a fent már említett, Norbert Elias civilizatorikus megközelítéséhez nyúl vissza, amely holisztikus szemlélettel közelít a viselkedés, udvariasság és illem kérdéséhez mint történeti jelenséghez. Tanulmányunk szempontjából érdekes adalékot adna olyan adat, amely utalna a Corzan műveltségi hátterére, de nyelvi és családi hátteréről több mindenre is lehet nagy vonalakban következtetni. Mivel a család 1714-től Bécsben élt, a német illemirodalom is hatást gyakorolhatott rá, tehát a Fábr-kötetben szereplő, az álnéven Talandertől származó lipcsei, 1703-as illemnevelésről szóló nagyhatású mű ez esetben is lényeges lehet. Ugyanakkor, mivel Corzan családjá a spanyol menekültek közösségéhez tartozott, valamint naplója alapján arra következtetünk, hogy franciául is tudott,²⁷ érdemes esetleges összefüggést keresni a Fábr által említett spanyol és francia (Baltasar Gracián vagy Francois de La Rochefoucauld) szerzők által létrehozott maxima és aforizmagyűjteményekkel, amelyek egyfajta enciklopédiái az akkor viselkedésről alkotott és elfogadott tudásnak. A később népszerűvé váló viselkedési tanácsadó és szabálykönyvek majd csak a 18. század végén fognak elterjedni, így

15 *Arany Krisztina*: Therese Corzan naplójáról. In: *Arany K. et. al.*: A 18. századi arisztokrácia mindennapjai i. m. 182.

16 *Arany K.*: Therese Corzan naplójáról i. m. 180.

17 *Arany K.*: Therese Corzan naplójáról i. m. 182.

18 *Uő*: Therese Corzan naplójáról i. m. 179.

19 *Wilhelm Weckbecker*: Von Maria Theresia zu Franz Joseph. Zwei Lebensbilder aus dem alten Österreich. Berlin 1929. 16. Fordítása *Bobula Ida*: A nő a XVIII. század magyar társadalmában i. m. 86.

20 Csak két fontosabb összefoglaló munkát kiemelve: *Kéri K.*: Lánynevelés i. m.; *Pukánszky Béla*: A nőnevelés története. Bp. 2013.

21 *Mint kell a keresztény leányt nevelni?* In: Pázmány Péter válogatott munkái. S. a. r. Bellaagh Aladár. H. n., É. n. 267–275. A szöveg elérhető: <https://mek.oszk.hu/06200/06223/html/pazmany0200/pazmany0200.html>, letöltés: 2024. jan. 17.

22 Uo.

23 Uo. A gondolat a 20. század első felében, különösen a Horthy-kori katolikus sajtópropagandában gyakran hivatkozott szólam volt.

24 Lásd még: *Kéri K.*: Lánynevelés i. m. 214.

25 *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. II. 455–581.

26 *Fábr A.*: A társas viselkedés i. m. 8.

27 *Arany K.*: Therese Corzan naplójáról i. m. 179.

ilyen szempontból nem feltételezhetünk kulturális hatást vagy összefüggést: talán Corzan udvariassági formulái még függetleníthetők a század végén generálissá váló diskurzus elterjedt elemeitől.²⁸

Csak a 18. század vége felé közeledve készülnek olyan munkák, ahol a valláserkölcsi útmutatások már nem tematizálják az illemkönyveket: ki kell emelnünk Adolf Freiherr von Knigge *Über den Umgang mit Menschen* című 1788-as munkáját, mely magyarul csupán tíz évvel később jelent meg.²⁹ Bár ez később keletkezett, mint az elemzett szöveg, de az illemi-rodalom írói sokszor hivatkozás nélkül átvették korábbi szerzők munkájának részleteit. E forráscsoport esetében a hangsúly nem a plágium kérdésre esett, hanem a népszerűsítés, népszerűvelés, információmegosztás és normaalkotás vagy annak erősítése volt a cél.

A Knigge által leírt világban az egyének sikeres cselekvéseit megelőzően a megfigyelő és értelmező helyzetét kell felvennie, amiből az is következik, hogy mások viszont őt figyelik meg és értelmezik. Ezt az analógiát tükrözi Corzan naplója is, aki megfigyelő és megfigyelt szerepben egyaránt feltűnik a szövegben. „Este zenei koncert volt, vacsora után udvarias elköszönés egymástól, ő elmondta, örvend, hogy megismert, és számos alkalommal megfigyelte jellememet [...] Én válaszómban reméltem, hogy sosem feledkeztem meg az iránta való köteles tiszteletről, mert az nagyon érzékenyen érintene. Erre ő átölelt és nevetni kezdett. Én pedig, mivel megvan az a szokásom, hogy naponta végig gondolom [mindazt], ami velem történt, ezzel a párbeszéddel kapcsolatban úgy találtam, hogy elégedett lehetek magammal.”³⁰

Knigge a társasági életet, helyzeteket, cselekvéseket összefogóan kezelte. Később tendenciává vált a társas kapcsolatokat és cselekvési színtereket egymástól elkülöníteni, és a figyelem átterelődött a családi életre, a magánéletre, így egyre inkább csak a nőkhöz szóltak az illemkönyvek. A normateremtés célját a vallásos irodalom, például az imakönyvek tesztítették meg, de később az ifjúsági- és lányregények szintén ehhez hasonló mintaadó, tanító- vagy elrettentő hatás reményében íródtak.³¹

A nők természetével kapcsolatban a következő tanácsot jegyzi meg Knigge: „Az asszonyi nemben sokkal nagyobb mértékben vagyon, mint mi bennünk, a maga valóságos gondolkodásának eltitkolása. Még a tompább eszű fejér népek (itt a kifejezés a nőket jelöli – a szerző) is különös mesterséggel tudják némelykor magokat tettetni. Vannak némely esetek, melyekben nekik ez a mesterség oltalmat ad a férfiak lefelé ellen.”³²

Ezzel összhangban áll a következő szövegrész, amikor Corzan Salak viselkedésével kapcsolatos érzéseit fejezi ki: „nem való, hogy egy nő kezdeményezzen, vagy olyan érzelmeket

mutasson, amelyek a jó hírét rontják. Mindent elkövettem hát, hogy valódi érzelmeimet elrejtsem.³³ [...] Ez utóbbi megjátszott gyengélkedés még inkább ráébresztett, mennyi előnnyel jár, ha nem mutatjuk magunkat túlzottan érdekeltnek egy férfi közeledését illetően”.³⁴ Normakövető viselkedése látszólagos naivitással járt együtt, derül ki a következő szövegrészből: “Salak a közelemben maradt, magyarázta a történetet, és közben elmondta, mennyire örül, hogy szolgálatomra lehet. Nemigen bántam készségességét, habár udvariassága számlájára írtam azt.”³⁵

Ugyancsak egybeesik ezzel Corzan törekvése, hogy ne mutasson gyengeséget az őt körülvevő társaság felé, főként a grófné előtt igyekezett erősnek látszani, könnyeit, kínjait többször próbálta elrejtetni, leplezni. Nem akarta mutatni sem egy-egy betegség okozta fájdalmát, sem szerelmi bánatát, sem pedig szülei és Bécs hátra hagyásával együtt járó honvágyát. Ellentmondásos lehet, hogy negatív érzéseit, környezete valahogyan mégis mindig észrevette, akiktől nem vette zokon, hogy megpróbáltak kedvében járni, akár Salak vagy Eröss, akár a grófné és köre kereste kegyeit.

Az alkalmazotti státusból fakadó illemre többször reflektál Corzan: „Ma ártatlanul nagyon kellemetlen helyzetbe kerültem a gróffal szemben, és csak egyéb dolgok figyelembevételével nem hoztattam postalovakat, hogy abban a minutumban Bécsbe induljak. Sokat jelentett nekem ebben a helyzetben, hogy a drága grófné és Harucker báróné, azonnal meglátogatott azért, hogy társaságom legyen, és nem azért, mert felháborodott lett volna. [...] Éjjel után hallottam, hogy kopogtatnak az ajtómon, háborgó lelkem miatt majd kiugrott a szívem a helyéről, mert azt hittem, rossz hírrel jönnek. Felkeltem és Spaleck atya volt, aki azt az üzenetet hozta, hogy a gróf kéret engem, menjek hozzá. Én először nem akartam, de a jó atya bölcs érveléssel meggyőzött, így odamentem. Ott találtam [a gróft] igen kétségbeesetten és szomorúan, hogy megsértett és bocsánatomat kérte. Én pedig szívemből való jó szándékkal biztosítottam arról, hogy nem fogok haraggal visszaemlékezni arra, ami megesett, hiszen az igaz embernek így illik ilyen helyzetben cselekednie.”³⁶ E két példából is látható, hogy azokat az eseteket emeli ki Corzan, amikor a viselkedési szabályok átlépése neki kedvező módon történik. „Elmentem a többiekkel misét hallgatni a parókiára. Estefelé séta, és mivel nem láttam az első tüzeket, Harucker báró a saját költségére megismételtette, hogy én is láthassam.” A köztük lévő hierarchikus viszonyt, valamint a férfi-nő relációt tekintve elfogadható lett volna Corzan szemszögéből, ha a megalázó vagy sértő situációt nem kíséri bocsánatkérés.

Érdekes továbbá a beosztott státusz elemzése, mert Corzan saját szóhasználata szerint, hű szolgálóként és barátnőként kíséri a grófnét útjára. Az említett baráti viszony magyarázatot adhat arra, hogy miért van része olykor Corzannak kitüntetett figyelemben, nem alkalmazottakat megillető bánásmódban. Többször említi a szövegben, hogy őszinteséggel tartozik a grófné felé. „Az én szeretett grófném lelkem

28 Fábri A.: A társas viselkedés i. m. 8–9.

29 Knigge Adolf: Az emberekkel való társalkodásról. Ford.: Kiss János. Győr 1798.

30 A 18. századi arisztokrácia i. m. 271.

31 A témában lásd például: *Frauhammer Krisztina*: Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon. (A vallási kultúrakutatás könyvei 42.) Szeged 2019.

32 Knigge, A.: Az emberekkel való társalkodásról i. m. 77.

33 A 18. századi arisztokrácia i. m. 201.

34 Uo.

35 Uo.

36 A 18. századi arisztokrácia i. m. 286.

letéteményese, ezért hát az iránta való kötelességből, szeretetből és a vele kötött barátság törvényét követve úgy gondoltam, szégyenletes volna bármit is eltitkolni előle.³⁷ A szégyen a feljegyzéseiben háromszor is megjelenik: feljegyzései alapján elmondható, hogy a megszegyenülés elkerülése az egyik motivációja az illendő viselkedés követésének.

Kívülállóságára sosem negatívumként tekintett, illetendő és udvarias viselkedése által mindig kompetensnek tartotta magát a társasági életre. „Igyekeztem viszonzni a figyelmességét, nehogy azt higgye, az én hazámban az emberek udvariatlanok.”³⁸ Több szituációban fontosnak tartotta bizonyítani, hogy ismeri az illemszabályokat.

Bár a szöveget átszövi az illem és udvariasság témája és a naplótöredék számtalan esetben hangsúlyozza a társasági élet szabályainak fontosságát, egy ponton azonban neveltségessé teszi a túlzott udvariasságot. Amikor egy balesethez orvost hívtak, így ábrázolta a helyzetet Corzan: „Vég nélkül udvariaskodtak egymással, kölcsönösen átengedve a megtiszteltetést Szókratésznek, illetve Galénosznak, hogy melyik beszél helyesen a beteg állapotáról. Eközben a szegény betegnek megrepedtek a belei a görcstől. Látván ezt a felületes ostobaságot, megmondtam nekik, hogy hagyják máskorra a vitát és az etikettet, s végre kötelességüknek eleget téve nyújtsanak segítséget, mivel szerény megítélésem szerint az a szegény már a végét járta”.³⁹ Corzan leírása alapján az orvosok kinevették őt, a beteg fiatal korára hivatkozva úgy vélték, ráér a kezelés, fontosabb a tanácskozás; a 24 éves férfi mégis meghalt – Corzan közbelépése, az illemhatár átlépése feleslegesnek bizonyult.

Zárásként

Tanulmányomban Therese Corzan naplójából olyan részleteket emeltem ki, amelynek fókuszában a – napló által megjelentet – korabeli viselkedéskultúra állt. A vizsgált szövegnek

olyan pontjaira mutattam rá, amik az udvariasság és az illem kérdéséhez köthetők, amelyek a valamely közösséghez való tartozást, vagy az attól való elhatárolódást jelenítik meg. E cikkben arra tettem kísérletet, hogy társadalomtörténeti szempontból jobban megismerjük a társalkodónő szerepének jellegét. Törekedtem bemutatni, hogy a társas érintkezés során az adott egyén helyzetének megfelelően, főként családi, életkori, nemi vagy szakmai sémák szerint van jelen. Egyelőre nem tudunk általános következtetéseket levonni a társalkodónő illetanára vonatkozóan, mivel különböző szabályok uralkodtak nemzetközi szinten: Németországban (szemben Franciaországgal például) a nevelőnő részt vehetett a társasági életben és a társalgásban is szerepet kaphatott.⁴⁰ Mégis körvonalazódni látszik, hogy a 18. század közepén egy Bécsben nevelkedett, több nyelvet beszélő, nemesi családból származó társalkodónő önzonosságát nem csupán földrajzi és származási tényezők alakítják, hanem társadalmi nemi és hivatási szempontokat is figyelembe kell venni.

Bízom benne, hogy sikerült felhívni az olvasó figyelmét a téma női történeti, illetve interdiszciplináris szempontú megközelítésének érvényességére. Tanulmányom célja volt továbbá rámutatni, hogy a naplótöredék kiemelt részei összhangban állnak olyan illemtanai szövegekkel, amelyekre történeti-szociológiai forrásként tekintünk. Részben erősíteni kívántam azt a nézőpontot, miszerint az egodokumentumok forrásértéke legalább olyan jelentős, mint egyéb típusú történeti forrásoké.

A szöveg további vizsgálatát érdemes lenne egy összehasonlító elemzés keretében folytatni. Mary Elizabeth Stevens 1864 és 1869 között az Andrassy családnál szolgált nevelőnőként.⁴¹ A Franciaországban felnőtt angol lány a szolgálata alatt a kiegyezés korának Magyarországot mutatja be, illetve az Andrassy család mindennapjait ismerteti. Számtalan áthallást találunk a szövegek között, így összetett képet kaphatunk a nevelő- és társalkodónők udvarias és illendő viselkedéséről, valamint az erről kialakított korabeli nézeteikről.

37 A 18. századi arisztokrácia i. m. 290.

38 A 18. századi arisztokrácia i. m. 198.

39 A 18. századi arisztokrácia i. m. 257–258.

40 Szabó István Andor: Az úriember. A jó társaság szabályai. 1923. 82.

41 Levelek az Andrassy-házból, 1864–1869: egy angol nevelőnő levelei. Sajtó alá rend. Cieger András. Bp. 2007.